

УДК 94 (470+571) «1866/1889»

УНІФІКАЦІЯ ВОЛОСНОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1866-1889 рр.: МІЖ СТАНОВИМ І ТЕРИТОРІАЛЬНИМ

Ірина Верховцева

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81
e-mail: verkhovtseva@ukr.net

Становлення місцевого самоврядування у будь-якій країні пов'язане з її відповідним соціокультурним потенціалом. З огляду на це, вивчення селянського самоврядування, яке функціонувало на теренах імперії Романових і було покликане підготувати народ до участі у місцевому самоврядуванні, слугує з'ясуванню цього потенціалу у країнах пострадянського простору, які у «довгому ХІХ ст.» перебували у складі вказаної імперії.

Суттєве оновлення й уніфікація самоврядування селян в імперії Романових сталися у добу Великих реформ. Саме тоді найбільшу соціальну верству країни залучили до управління селянською Росією. Це мало сприяти модернізації у ній аграрних відносин і місцевого управління [20, с. 79; 21, с. 81]. У прибалтійських губерніях цей процес мав свою специфіку, передусім пов'язану із дещо запізним, порівняно з іншими регіонами, поширенням на них Великих реформ. Серед рубіжних дат були 1866 і 1889 рр. З ними було пов'язане запровадження у Курляндській, Ліфляндській та Естляндській губерніях уніфікованого волосного самоврядування з його складовою – волосним судочинством.

В історичній літературі селянським реформам 1866 і 1889 рр. приділено доволі незначну увагу. Зокрема, окремі сюжети, пов'язані з розробкою та реалізацією реформ, фрагментарно висвітлено у працях істориків кінця ХІХ ст. Я. Ремдула [36], С. Латишева [32], А. Мейєндорфа [33], К. Ландера [31], О. Ділевської [23], радянських дослідників А. Мієрині [34], І. Грейт'яніса [22], С. Ісакова [28], М. Духанова [25] та деяких сучасних вчених [18; 35]. На тлі відсутності комплексного аналізу цих реформ, поза увагою науковців залишається питання їх місця в аграрному оновленні імперії Романових другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та становленні у ній місцевого самоврядування.

Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, своїм завданням автор бачить проаналізувати вказані реформи у контексті процесів модернізації управління селом у Російській ім-

перії упродовж другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. та визначити специфічні риси селянського самоврядування Остзейського краю, поява яких зумовлювалася реформами 1866 та 1889 рр.

З кінця ХVІІІ ст. в імперії Романових тривала системна перебудова місцевого управління з метою піднесення його ефективності. Складовою процесу було оновлення управління селом на засадах самоврядування мешканців. Це мало слугувати реалізації фіскальних завдань, адже скарбниця цієї аграрної країни наповнювалася завдяки праці селянина. Збільшення території країни у першій половині ХІХ ст. практично на 1,5 млн. кв. км дало імпульс новому етапу упорядкування управління селянською Росією [43, с. 5; 45, с. 37].

У 1830-і – 1840-і рр. регіони країни поділили на дві основні групи: до першої віднесли губернії європейської частини, що управлялися у відповідності до «Загального установа губернь європейської частини», до другої – ті, що управлялися за особливими місцевими положеннями. Управління першими було уніфікованим і відповідало загальній триєдиній структурі «губернія – повіт – волость». На початку 1840-х рр. це стосувалося 43 губерній Білорусі, Великої Росії, України. Другу групу склали області та регіони Бессарабії, Сибіру, Кавказу тощо. Місцеве управління в Естляндській, Курляндській, Ліфляндській губерніях не охоплювалося жодним із цих положень, оскільки мало низку специфічних рис, передусім пов'язаних з привілеями місцевого дворянства, переважно німецького етнічного коріння, цілком самостійно вирішувати всі соціальні й управлінські питання у своїх губерніях. З огляду на це управлялися прибалтійські губернії за окремими положеннями, що склали «Зведення місцевих узаконень губерній Остзейських» [18, с. 217-219; 40, с. 1].

Свої привілеї остзейські дворяни отримали від Романових у ХVІІІ ст., по мірі приєднання упродовж 1721-1795 рр. частин Прибалтики до складу Російської імперії. Місцевими дворянськими зборами (ландтагами у Ліфляндії й

Естляндії та приходськими зібраннями у Курляндії), практично без втручання імперської бюрократії, вирішувалися всі питання соціального та господарського життя губерній. При чому аграрні відносини у кожній з них мали свою специфіку. Губернська адміністрація здійснювала загальний контроль за місцевим життям. Прибалтійське ж рицарство свої рішення мало лише доводити до відома адміністраторів. Це становило загрозу сепаратизму в країні. Побоювання фронди прибалтійських дворян, які розраховували на підтримку Німеччини, не одного разу примушували російських самодержців блокувати заходи сановної бюрократії щодо поширення на Остзейський край загальноросійських соціальних та управлінських новацій [29, с. 101; 25, с. 86-87; 37, с. 77].

Часто така позиція монарха умотивовувалася тим, що остзейське дворянство чи не першим у країні в 1816-1819 рр. скасувало у своїх губерніях кріпацтво та виконувало місію своєрідного культуртрегера відносно місцевих селян, які представляли переважно корінних мешканців краю – латишів та естонців [18, с. 219-220; 24, с. 74; 31, с. 341-342]. Щоправда, особисту волю останні отримали без землі, відтак змушені були викупати її або орендувати. Зрозуміло, більшість становили безземельні орендарі: на середину XIX ст. 77-78% селян краю не мали землі. Загалом становище питомої ваги корінного населення Прибалтики було злиденним [22, с. 10]. Насадження ж шкільництва й більш-менш модернізованих форм правосуддя сприяло поширенню у регіоні німецької мови та культури, що загрожувало втратою автохтонами своєї етнічної ідентичності. Через їх скрутне економічне становище та загрозу понімецчення регіон час від часу стрясали повстання й охоплювали інші форми опору сільських мешканців [28, с. 5; 31, с. 337-346]. Однією з них у 1840-х рр. став масовий перехід прибалтійських селян у православ'я, спровокований поширенням чуток щодо підтримки імперським урядом представників цієї конфесії та наділення їх землею. З початком реалізації селянської реформи 1861 р. взагалі розпочалася масова втеча прибалтійських селян зі своєї батьківщини до інших губерній, посткріпаки яких, разом із правами сільських обивателів, отримували земельні наділи [28, с. 10; 31, с. 345-346]. Всупереч бажанню остзейських дворян, імперський уряд не тільки не зупинив переселення прибалтійських землеробів до інших регіонів, а й надав законних форм відстоюванню остзейським селянством своїх соціальних прав [9; 24, с. 66-67, 74-78].

У 1840-і рр. особливе становище Остзейського краю викликало реакцію з боку антиостзейської частини сановної імперської бюрократії. Зокрема, Ю. Самарін, відвідавши регіон, піддав осуду привілеї прибалтійських дворян у місцевому управлінні, їх зверхнє ставлення до корінних мешканців краю та росіян, а також публічно висловився щодо необхідності «цілковитого, безумовного й назавжди» зв'язку регіону з долею «всієї Росії» [28, с. 6; 38, с. 23]. Хоча це і викликало негативну реакцію монарха, наступними роками ідеї соціальної й управлінської уніфікації Прибалтики та поширення на неї загальноімперського законодавства стали завданнями внутрішньої політики Романових.

Після поразки у Кримській війні в країні загострилися фінансова й економічна кризи, що актуалізувало питання модернізації у ній аграрних відносин і місцевого управління. Разом із підготовкою селянської реформи 1861 р. імперським істеблшментом було розпочато розробку реформи управління повітами. У цьому контексті у губерніях європейської частини країни було вирішено запровадити земське самоврядування як базу становлення на «одній шостій земного суходолу» місцевого (територіального) самоврядування [27, с. 430-434; 37, с. 104-105; 41, с. 384-386]. Створена з цієї метою наприкінці 1859 р. комісія під головуванням М. Мілютіна орієнтувалася на доволі прогресивні для того часу західноєвропейські взірці та керувалась ідеями, у контексті яких селяни проголошувалися підвалиною нації, потенційними «ідеальними громадянами» [21, с. 81; 38, 101-103; 44].

Чималий вплив на розробників реформи місцевого управління справила теорія вільної громади, за якою «природні» громади корінних мешканців регіонів, у тому числі – селянські, мали скласти консервативну підвалину будь-яких новацій у країнах, що прагнули соціального оновлення та намагалися уникнути революцій і пролетаризації (пауперизації) населення. Одним з інструментів аграрного оновлення «російського Колоссу» й убезпечення його від соціальних струсів стало запроваджене селянською реформою 1861 р. у селах тимчасовозобов'язаних селян їх самоврядування та поширення цього «стандарту» на сільських обивателів удільного, казенного, бессарабського цараністського, колоністського й інших сіл [21, с. 83-86].

Осібність управлінського та соціального становища прибалтійських селян у цьому контексті реформаторами 1850-х – 1860-х рр. вважалася нонсенсом, якого слід було позбу-

тись у короткий термін. Зокрема, представник слов'янофільського табору реформаторів та один з ідейних натхненників селянської реформи 1861 р. І. Аксаков, демонструючи неабиякі месіанські переконання щодо ролі Російської імперії у світі та приписуючи своєрідну культуртрегерську місію реформаторам своєї країни не тільки відносно населення Остзейського краю, а й Європи загалом, у 1865-1868 рр. писав: «наша селянська реформа разом із земськими установами ...є продукт наших корінних народних начал..., відтепер... є нашою всесвітньо-історичною проповіддю, нашим прапором..., який ми можемо високо нести перед усіма іноплеменними народами... та який ми покликані внести можливо в усі найближчі... країни» [15, с. 10-11].

Цей «прапор», пов'язаний із «злиттям станів» і наділенням селян землею, І. Аксаков пропонував «внести» й у Курляндію, Ліфляндію та Естляндію, зрівнявши місцевих латишів та естонців у їх соціальному становищі з німецькими мешканцями Остзейського краю [14, с. 34], оскільки, на думку цього громадського діяча, оновлені у більшості губерній імперії Романових громадський устрій і судочинство були більш подібними до новітніх форм «європейської цивілізації», аніж «середньовічні установи Балтійського краю» [13, с. 106]. Ба більше: завдяки селянській реформі Росія залишила позаду Західну Європу з її «вищою культурою». З огляду на це прибалтійська окраїна уявлялась І. Аксакову «аномалією» [17, с. 132]. Відтак на часі було «однакове рішення селянського питання по всій Русі» та наближення становища безземельних, на той час, прибалтійських селян до становища російських селян-«землевласників» [16, с. 58-60].

Одним із перших практичних кроків на шляху інтеграції прибалтійського села до системи місцевого управління європейських губерній стало запровадження в остзейських губерніях у 1861 р. нових правил виконання рекрутської повинності. У квітні того рік цю справу в регіоні було уніфіковано [8]. Цим імперська бюрократія, по суті, взяла на себе місію регулятора окремих важливих для держави питань облаштування місцевого селянства. Це обмежувало корпоративні права німецького дворянства. Логічно, що наступна спроба уніфікувати управління краєм, поширивши на нього земське самоврядування, виявилася провальною. Відтак, столична бюрократія утрималась від цього кроку [26, с. 99]. Натомість через два роки компроміс було досягнуто: у 1866 р. у трьох прибалтійських губерніях запровадили

уніфіковане волосне самоврядування.

Що саме стало вирішальним для розробки селянської реформи 1866 р. – дослідникам ще належить з'ясувати. Нам же безперечним уявляється, що «останнім аргументом» стало жорстке приборкання царатом польського повстання 1863 р., підготовка якого чималою мірою зумовлювалась таким ж автономним, як і в остзейців, управлінням своїм краєм польськими нобелями. Практично повне «переформатування» імперським урядом аграрних відносин у Царстві Польському на користь місцевих селян, яким у 1864 р. були «даровані» чималі права у гмінному самоврядуванні [30, с. 392-397], продемонструвало остзейцям цілком реальні перспективи подібного втручання імперської бюрократії в управління їх регіоном. Не останньою мірою цим був зумовлений і перехід, тим часом, прибалтійської аристократії у відносинах із столичними істеблішментом до тактики «поступитись малим заради великого», тобто – збереження своїх привілеїв у цілому [25, с. 84-85]. Відтак, у 1866 р. антиостзейська партія сановної бюрократії, яка прагнула підлеглості прибалтійців і до якої належала, зокрема, така впливова особа, як великий князь Костянтин Миколайович, взяла гору у протистоянні із проостзейською частиною столичного істеблішменту [28, с. 6].

Адміністративно-територіальною базою реформи 1866 р. стала волость. Передусім це зумовлювалося своєрідними формами сільського буття у кожній з прибалтійських губерній, які не знали типових, для решти європейських регіонів, сільських поселень. Поширеними сільськими територіальними структурами в Остзейському краї були хутори, а також селища ядерного чи дворового типів і малодворні селища. До того ж вони були «розкидані» по території губернії та часто черезсмужно існували із мизними, які належали приватним власникам [19, с. 36-37].

До 1866 р. у прибалтійських губерніях функціонували та різні територіальні форми селянського самоврядування. Приміром, у Курляндії з 1817 р. волості структурувалися на мирські самоврядні громади, що деякою мірою наближало місцеве село до типових сільських територіальних структур інших губерній європейської частини країни [1, с. 569-576]. Натомість у Ліфляндії існували лише волосні громади, до яких могли приписуватися не тільки селяни, а й інші обивателі [3, с. 275]. Також у цій губернії, на відміну від решти Прибалтики, функціонували волосні правління [2, с. 522]. Зрозуміло, означені відмінності адміні-

стративно-територіального й управлінського становища села у різних частинах Остзейського краю вимагали чималих зусиль столичної бюрократії з упорядкування управління ним, що ускладнювало вирішення відповідних завдань у країні в цілому та вимагало уніфікації управління прибалтійським регіоном [7; 36, с. 405-406]. При цьому оптимальною структурою, на базі якої можна було уніфікувати самоврядування в остзейському селі, могла бути лише волость.

Приступивши до реформи, уряд офіційно мотивував це тим, що вона «ліпше слугуватиме захисту інтересів селянських громад Прибалтійського краю», аніж чинні на той час правила [11, с. 149]. Волосна громада мала охоплювати не менше 200 мешканців волості, яка з відома уряду засновувалась на землі, відведеній селянам. Ця громада за своїм складом у цілому відповідала волостям, що у 1861-1871 рр. створювалися за «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальним положенням про селян». – *І.В.*). Натомість відсутність у нових волостях сільських громад і критерії, за якими до складу волості могли входити всі обивателі, у тому числі тимчасові орендарі землі, робила волосні громади остзейського краю взірця 1866 р. радше територіальними, ніж становими, утвореннями. Це свідчило про чималий модернізаційний потенціал реформи 1866 р. Однак волосний суд за нею мав залишатись у кожній губернії без змін, тобто функціонувати за місцевим традиціями. Відтак характер реформи був доволі суперечливим, загалом вона була незавершеною: функціонування станових селянських судів у кожній прибалтійській губернії гальмувало процеси уніфікації волосного самоврядування у краї. Отже, хоча нова волость взірця 1866 р. і мала станово-територіальний характер, у цілому уніфіковане волосне самоврядування у прибалтійських губерніях потрапило у рамки між становим і територіальним.

Порівнюючи структуру волосного самоврядування у прибалтійських губерніях з відповідним у решті європейських регіонів країни, слід вказати на ще одну суттєву відмінність першого: відсутність волосних правлінь на тлі функціонування двох різновидів волосних сходів. Один з них був загальним сходом всіх мешканців волості. Він збирався раз на рік для обрання на трирічний термін волосних селянських функціонерів (волосного старшини та його помічників). При цьому третина останніх мала щороку переобиратися. Також

цим сходом приймалися рішення щодо видалення з волосної громади «порочних» осіб. Другий схід був власне зібранням волосних функціонерів. До його компетенції входило управляти волосним повсякденням, що наближало цю структуру за функціональними характеристиками до волосних правлінь інших європейських регіонів імперії Романових (див. таблицю). При цьому привертає увагу той факт, що волосний старшина, маючи своє коло обов'язків зі справ «громадських» і з поліцейського управління волостью, радше залишався керівником колегіальної представницької установи – «сходу виборних», у той час, як в інших європейських губерніях цей селянський функціонер ставав водночас представником місцевої адміністрації, підлягав владі мирського посередника (з 1889 р. – земського дільничного начальника), присягав на вірність самодержцю й був зобов'язаний виконувати законні вимоги усіх «начальствующих» осіб і земських установ.

Наближали волосне самоврядування взірця 1866 р. до відповідного, що функціонувало за «стандартом» 1861 р., також виконання волосною громадою повинностей і податкових зобов'язань за принципами колової поруки [34, с. 19], запровадження системи хлібозапасних магазинів, що формувалися та надавали позики селянам на колективних (громадських) засадах [12], і дозвіл волосним громадам видаляти з волості «порочних» членів рішенням сходу [10].

Отже, селянською реформою 1866 р. в Остзейському краї хоча й було уніфіковано волосне самоврядування, проте цей захід мав незавершений і суперечливий характер, оскільки це самоврядування мало ознаки як станового, так і територіального, відповідно. Головною перешкодою на шляху модернізації самоврядування мешканців волості залишився волосний суд, що мав функціонувати у кожній губернії за власними, місцевими, традиціями.

З середини 1860-х рр. «остзейське питання» активно обговорювалося на шпальтах консервативної преси. У 1864-1865 рр. М. Катковим було сформульовано «теорію російської державності», за якою Російська імперія буцімто могла існувати лише з однією «державною національністю». Інші «племена», що входили до її складу, зберігали свою мову, релігію, культурні відмінності – цілісності країни це не загрожувало за умов єдності законодавства, системи управління, державної мови. Головною загрозою для країни, за переконаннями М. Каткова, підтриманого консерваторами, був сепаратизм окремих «племен», які прагнули

стати самостійними націями та створити власні держави чи увійти до складу інших. У розрізі «остзейського питання» подібний підхід пов'язувався з остаточним «злиттям» Прибалтики з великоруськими губерніями. Щоправда, на початку 1870-х рр. ці наміри були дещо нівельовані у зв'язку із заявами О. фон Бісмарка про відмову від захисту інтересів остзейців Німеччиною. Відтоді російські консерватори стали виступати за русифікацію Прибалтики без обов'язкового проведення у ній реформ [18, с. 226-227]. У цьому контексті тактика остзейських дворян «поступок у малому» разом із затягуванням з поширенням на край судової реформи 1864 р. втілювалася у створенні за підтримки П. Валуєва Центральної юридичної (Дерптської) комісії, завданням якої було розробити план поширення на край судової реформи. Надалі праця цієї комісії стала синонімом тяганини та штучного затягування справи [25, с. 85-86].

У 1870 р., на тлі чисельних скарг щодо остзейського судівництва, до царя звернулися очільники 52 прибалтійських волостей з проханням запровадити у регіоні судову та земську реформи. У 1882 р. у Ліфляндській та Естляндській губерніях сенатором М. Манасєїним упродовж 5-ти місяців здійснювалася ревізія, під час якої сановник отримав 20 тис. селянських звернень і скарг щодо утисків з боку німецьких дворян. Ставши міністром юстиції, М. Манасєїн доклав зусиль до реформування у цьому регіоні місцевого, у тому числі – волосного, судівництва [25, с. 96].

Цій реформі передувала реформа поліції 1888 р. За нею, останні поставили під контроль загальноімперських відповідних структур із фінансування місцевих поліцейських установ коштом державної скарбниці. При цьому волосних старшин краю було позбавлено поліцейських функцій [4, с. 344, 346]. У цілому це відповідало прагненням імперського істеблішменту, за висловом Я. Ремдула, «корінним чином» реформувати всю адміністрацію прибалтійських губерній у напрямі уніфікації й інтеграції до відповідних структур губерній, що управлялися за «Загальним установленням губернським» [36, с. 405-406].

У 1889 р. в Остзейському краї запроваджено реформу волосного суду. Чималою мірою це стало продовженням селянської реформи 1866 р., адже реформа 1889 р. завершувала справу уніфікації волосного самоврядування у прибалтійських губерніях, охопивши селянське судочинство. У цьому контексті у прибалтійських губерніях скасовувалися всі місцеві

селянські положення. Замість них набули чинності єдиний для цих губерній «Волосний судовий статут» і нова, уніфікована, структура судових установ на селі. При цьому мовами судочинства стали мови корінних мешканців (ними позивачі послуговувалися при поданні скарг, прошень тощо) та російська (вона набула статусу універсальної мови судочинства краю). Серед вагомих новацій цієї реформи слід вказати також на запровадження волосних судових дільниць з 1-2 тис. мешканців чоловічої статі у кожній і верхніх селянських судів, які стали інстанціями вищого рівня для волосних судів.

За реформою 1889 р., кількість волосних суддів визначалася «сходом виборних», але мала бути не меншою 4. Очолював волосний суд старшина найбільш багатолюдної волості, що входила до складу волосної дільниці. Критеріями відбору суддів були 25-річний вік кандидата, його приналежність до християнської конфесії, грамотність. Обов'язковим було вміння кандидата на посаду волосного судді читати й писати мовою, якою послуговувалося населення волості. Судді обралися на 3 роки. Якщо не менше чверті мешканців волосної дільниці сповідували православ'я, то чверть судового складу суддів також мала належати до цієї конфесії, якщо половина – тоді, відповідно, половина складу суддів. Писар волосного суду мав обов'язково володіти російською. Верхні селянські суди розглядали скарги на вироки волосних судів. Контролюючі функції щодо верхніх судів виконував мировий з'їзд. До нього мали звертатися всі незадоволені вироком верхнього селянського суду. Дисциплінарну відповідальність волосні судді несли перед окружним судом. Звернення до суду могло бути усним або письмовим. Важливою новацією стала також регламентація судового процесу [5, с. 414-415, 449-457, 475-478, 488; 6, с. 501-502, 506].

Набуття чинності положення про нове волосне судочинство супроводжувалося введенням нової адміністративної посади – комісара із селянських справ, який мав здійснювати загальний нагляд за функціонуванням «волосного громадського управління» [6, с. 506]. Це деякою мірою зближало цю реформу з реформою 1889 р. у губерніях, де самоврядування функціонувало за «Загальним положенням про селян» і де, разом із новими правилами волосного судочинства 1889 р., було запроваджено інститут земського дільничного начальника з подібними до вказаних комісарів повноваженнями. Натомість була і суттєва відмінність як у функціонуванні цих адміністра-

тивних інститутів з нагляду за селянським самоврядуванням, так і у волосному судочинстві прибалтійських губерній порівняно з іншими губерніями європейської частини країни. В останніх судочинство здійснювалося на засадах звичаєвого (усного) права, у відповідності до місцевих традицій, що у цілому відмежовувало населення волостей від позитивного права. Натомість в Остзейському краї із запровадженням «Волосного судового статуту» місцеве право уніфіковувалося для всього регіону та переходило у формат «писаного» права, що створювало підстави для інтеграції останнього у цивільно-правову систему країни. При цьому волосний суд міг послугуватись як місцевими узаконеннями, так і загальнодержавними законами [35, с. 211; 42, с. IV]. Таким чином, волосне судочинство Остзейського краю модернізувалося, позбавляючись середньовічних усно-звичаєвих характеристик.

Стосовно ж прибалтійських комісарів із селянських справ, то вони, по суті, мали здійснювати лише нагляд за законністю у практиці волосних установ, у той час, як земський начальник інших регіонів отримував, разом з основними, поліцейські повноваження, перебирав на себе функції скасованого того річ мирового суду та міг клопотатись про скасування вироків волосного суду, застосовуючи дисциплінарну владу щодо селянських функціонерів у цілому. Відтак, прибалтійською реформою 1889 р. функціонування волосного суду, по суті, набирало формально-правового характеру, а селянська реформа того ж року у губерніях, село яких жило за «Загальним положенням про селян», «віддавала» волосний суд під владу нового місцевого адміністратора, наділяючи його ще й правом самочинно призначати волосних суддів з числа кандидатів, обраних сільськими сходами.

У 1892 р. Ліфляндська, Курляндська й Естляндська губернії увійшли до числа губерній європейської частини країни, що управлялися за «Загальним установленням губернським». При цьому законодавцем наголошувалося на деяких відмінностях волосного самоврядування у прибалтійських губерніях [39, с. 1-2]. З огляду на це, уніфіковане реформами 1866 та 1889 рр. в Остзейському краї волосне самоврядування у масштабах «однієї шостої земного суходолу», на нашу думку, перетворилося на особливу, остзейську, модель селянського самоврядування в імперії Романових. Її характеризували яскравий територіальний характер самоврядування мешканців волості, відсутність поділу останньої на сільські громади, специфічна, порівняно з іншими регіонами,

структура установ волосного самоврядування, а також інтеграція волосних судів у місцеве судочинство. Це, безумовно, сприяло становленню місцевого самоврядування у прибалтійських губерніях і гомогенізації місцевого управління в імперії Романових загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 27024. Августа 25. Учреждение о Курляндских крестьянах // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собрание первое. Т. XXIV. 1817. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1834. С. 529-743.
2. 27735. Марта 26. Высочайше утвержденное положение о Лифляндских крестьянах // ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXVI. 1819. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1830. С. 542-734.
3. 36312. Ноября 13. Высочайше утвержденное положение о крестьянах Лифляндской губернии // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXXV. Отд. II. 1860. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1862. С. 240-380.
4. 5308. Июня 9. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. О преобразовании полиции в Прибалтийских губерниях // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. VIII. Отд. I. 1888. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1890. С. 343-347.
5. 6188. Июля 9. Высочайше утвержденные Положения: I. О преобразовании судебной части в Прибалтийских губерниях и II. О преобразовании крестьянских присутственных мест в Прибалтийских губерниях // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. IX. Отд. I. 1889. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1891. С. 411-490.
6. 6189. Июля 9. Высочайше утвержденные правила о приведении в действие законоположений о преобразовании судебной части и крестьянских присутственных мест в Прибалтийских губерниях // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. IX. Отд. I. 1889. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1891. С. 490-506.
7. 36847. Апреля 10. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 24 мая. О порядке производства следствия и суда над должностными лицами Курляндских крестьянских обществ // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 603-604.
8. 36887. Апреля 18. Высочайше утвержденное положение о порядке отправления рекрутской повинности в губерниях Эстляндской, Лифляндской и Курляндской // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 641-654.
9. 39849. Июля 9. Высочайше утвержденные правила о порядке увольнения во временные отлучки членов крестьянских, в Остзейских губерниях, обществ и о порядке перечисления их другие общества // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXXVIII. Отд. I. 1863. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1866. С. 830-835.
10. 42154. Июня 1. Высочайше утвержденная редакция статей Свода Законов о предоставлении в распоряжение правительства порочных людей их обществами // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XL. Отд. I. 1865. От № 41642-42500. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1867. С. 570-581.
11. 43034. Февраля 19. Высочайше утвержденное Положение о волостном общественном управлении в Остзейских губерниях // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XLI. Отд. I. 1866. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1868. С. 149-160.
12. 43383. Июня 11. Высочайше утвержденные правила об общественном благосостоянии в волостях Остзейских губерний // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XLI. Отд. II. 1866. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1868. С. 675-680.
13. Аксаков И.С. В каком смысле остзейские немцы дорожат своими отжившими привилегиями // Аксаков И.С. Сочинения: в 7 т. Т. 6. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1887. С. 102-110.
14. Аксаков И.С. В праве ли Остзейские немцы протестовать против реформ русского правительства во имя принципа национальности? // Аксаков И.С. Сочинения: в 7 т. Т. 6. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1887. С. 28-34.

15. Аксаков И.С. На каком основании крестьянин Остзейского края лишен тех прав, которыми пользуется крестьянин в остальной России? // Аксаков И.С. Сочинения: в 7 т. Т. 6. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1887. С. 9-16.
16. Аксаков И.С. О положении остзейских крестьян // Аксаков И.С. Сочинения: в 7 т. Т. 6. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1887. С. 56-62.
17. Аксаков И.С. По случаю сенаторской ревизии в Курляндской и Лифляндской губерниях в 1882 г. // Аксаков И.С. Сочинения: в 7 т. Т. 6. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1887. С. 131-138.
18. Андреева Н.С. Прибалтийские губернии в административной системе Российской империи начала XX в. // Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 217-234.
19. Буткявичюс И.П., Терентьева Л.Н., Шлыгина Н.В. Крестьянские поселения Прибалтики: история формирования, современное состояние, перспективы развития // Советская этнография. 1966. № 1. С. 30-51.
20. Верховцева И.Г. Селянське самоврядування в планах епохи Великих реформ: традиційне та «новаторське» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 2. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 75-93.
21. Верховцева И.Г. Селянські реформи 1860-х-1870-х рр. чи Велика реформа 1861-1871 рр.?: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 4. Т. 2. С. 79-89.
22. Грейтъянис И. Крестьянское движение 80-х годов XIX века в Латвии: автореферат дис... канд. ист. наук; Ин-т ист. АН Латв. ССР. Рига, 1962. 19 с.
23. Дилевская О.А. Прибалтийский край. Москва: Т-во И.Н. Кушнерев и К^о, 1914. 42 с.
24. Духанов М. Остзейское дворянство и закон 9 июля 1863 г. // Ученые записки Латвийского государственного университета им. Петра Стучки. Т. 185. Ч. II. Рига: ЛГУ им. П. Стучки, 1973. С. 65-79.
25. Духанов М. Остзейское дворянство и срыв судебной реформы в Прибалтийских губерниях в 60-х гг. XIX в. // Ученые записки Латвийского государственного университета им. Петра Стучки. Т. 185. Ч. II. Рига: ЛГУ им. П. Стучки, 1973. С. 80-98.
26. Земское устройство прибалтийских губерний: Исследование законодательства и современного положения земских повинностей. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1890. 512 с.
27. Ивановов И.И. Падение крепостного права в России. Санкт-Петербург: Тип. Н.И. Мамонтова, 1882. 400 с.
28. Исаков С.Г. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов // Ученые записки Тартуского университета. Вып. 107. Тарту: Tartu Ülikool, 1961. 185 с.
29. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Вид. Україн. катол. ун-ту, 2005. 360 с.
30. Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. Москва: АН СССР, 1962. 492 с.
31. Ландер К.И. Прибалтийский край в первой половине XIX века // История России в XIX веке: в 35 т. Ч. 1. Дореформенная Россия (1800-1840). Т. 5. Санкт-Петербург: Изд. т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К^о», 1907. С. 327-349.
32. Латышев С. Волость // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Санкт-Петербург: Типо-литог. И.А. Ефрона, 1892. Т. VII. С. 93-98.
33. Мейендорф А.В. Мелкая земская единица в прибалтийских губерниях // Мелкая земская единица: сб. ст. [Вып. 1]. 2 изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Общест. польза, 1903. С. 193-217.
34. Миериня А.Ю. Аграрные отношения и положение крестьян в Курляндии в 60-80-х годах XIX века: автореферат дис... канд. ист. наук; Ин-т ист. АН Латв. ССР. Рига, 1960. 24 с.
35. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / С.Г. Агаджанов, Ш.Ф. Мухамедьяров, В.В. Трепавлов и др. Москва: Славян. диалог, 1997. 415 с.
36. Ремдул Я. Немецкие суды в Прибалтийском крае накануне их упразднения. [S.L.]: б.и., [1887]. 60 с.
37. Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.: в 4 т. Т. 3. Москва: Полит. энцикл., 2016. 765 с.
38. Самарин Ю.Ф. Русское Балтийское поморье в настоящую минуту // Самарин Ю.Ф. Сочинения: в 12 т. Т. 8: Окраины России. Москва: Тип. А.И. Мамонтова, 1890. С. 1-176.
39. Свод законов Российской империи [Изд. неофиц.]: в 5 кн.; под ред. и с прим. С.Д. Мордухай-Болтовского. Кн. 1. Т. II. Свод губернских учреждений. Изд. 1892 г. Санкт-Петербург: Деятель, 1912. 737 с.
40. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Учреждения. Свод учреждений государственных и губернских. Изд. 1842 г. Ч. II.: Учреждения губернские. Санкт-Петербург: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1842. 588 с.
41. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года // Крестьянский строй. Т. 1: сб. ст. А.А. Корнилова, А.С. Лаппо-Данилевского, В.И. Семевского и И.М. Страховского. Санкт-Петербург: Беседа, 1905. С. 371-455.
42. Томашевич В.С. Волостной судебный устав Прибалтийских губерний 9 июля 1889 года, дополненный узаконениями, обнародованными по 1-е июня 1894 года. Рига: Тип. Л. Бланкенштейна, 1894. 284 с.
43. Ушаков Н.М. Крестьянский вопрос в политике самодержавия России в XIX-начале XX века. Астрахань: Астрах. гос. пед. ун-т, 1994. 168 с.
44. Христофоров И.А. Крестьянин как идеальный гражданин: истоки и контекст аграрного мифа в России и Европе Нового времени // Российская история. 2014. № 4. С. 159-166.
45. Христофоров И.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830-1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.

Верховцева Ирина Уніфікація волосного самоврядування у прибалтійських губерніях Російської імперії у 1866-1889 рр.: між становим і територіальним

Проаналізовано селянські реформи 1866 та 1889 рр. у прибалтійських губерніях Російської імперії, якими уніфіковувалося самоврядування селян краю. Автор вважає, що в умовах гомогенізації місцевого управління у регіонах європейської частини країни цими реформами запроваджувалася особлива, остзейська, модель селянського самоврядування. Її характерними рисами були яскравий територіальний характер самоврядування мешканців волості, відсутність поділу останньої на сільські громади, специфічна, порівняно з іншими регіонами, структура установ волосного самоврядування, а також інтеграція волосних судів у місцеве судочинство. На думку дослідниці, це сприяло становленню в Остзейському краї місцевого самоврядування.

Ключові слова: Російська імперія, Остзейський край, Лифляндська губернія, Курляндська губернія, Естляндська губернія, селянські реформи 1866 і 1889 рр., селянське самоврядування, волость, волосне самоврядування, волосний суд

Верховцева Ирина Унификация волостного самоуправления в прибалтийских губерниях Российской империи в 1866-1889 гг.: между сословным и территориальным

Проанализированы крестьянские реформы 1866 и 1889 гг. в прибалтийских губерниях Российской империи, которыми унифицировалось самоуправление крестьян края. Автор считает, что в условиях гомогенизации местного управления в регионах европейской части страны этими реформами вводилась особая, остзейская, модель крестьянского самоуправления. Ее характерными чертами были ярко выраженный территориальный характер самоуправления жителей волости, отсутствие деления последней на сельские общества, специфичная, в сравнении с другими

регионами, структура органів волостного самоуправління, а також інтеграція волостних судів в містне судопроизводство. По мненню исследовательниці, это способствовало становлению в Остзейском крае местного самоуправления.

Ключевые слова: Российская империя, Остзейский край, Лифляндская губерния, Курляндская губерния, Эстляндская губерния, крестьянские реформы 1866 и 1889 гг., крестьянское самоуправление, волость, волостное самоуправление, волостной суд

Verkhovtseva Irina Unification of volost self-government in the Baltic provinces of the Russian Empire in 1866-1889: between estate and territorial

Peasant reforms of 1866 and 1889 were analyzed in the Baltic provinces of the Russian Empire, which unified the peasant self-government of the region. The author believes that against the backdrop of homogenization of local government in the provinces of the European part of the country, these reforms introduced a special, Ostsee model of peasant self-government. Its characteristic features were the clearly expressed territorial character of the self-government of the inhabitants of the volost, the lack of division of the latter into rural communities, the specific structure of the volost self-government bodies, as compared with other provinces, and the integration of volost courts into local courts. According to the researcher, this contributed to the establishment of local self-government in the Ostsee Territory.

Keywords: The Russian Empire, Ostsee Region, Livonian Province, Courland Province, Estland Province, peasant reforms 1866 and 1889, peasant self-government, volost, volost self-government, volost court

Надійшла до редакції 02.03.2018 р.

СТРУКТУРА САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН ЗА РЕФОРМАМИ 1861 І 1866 рр.

		За реформою 1861 рр.	За реформою 1866 р.
Волосна громада	ВОЛОСНИЙ РІВЕНЬ	Об'єднання сільських громад, відстань між якими не мала перевищувати 12 верст. Кількість мешканців волості – 300-2000 ревізських душ	Сукупність осіб, що мешкали на одній земській території й утворювали тут, за рішенням уряду, «єдине ціле» (волошний союз) з іншими власниками чи орендарями землі, послуговуючись взаємними, встановленими законом, правами та обов'язками. Кількість мешканців волості – не менше 200 осіб
Волосна представницька установа		Волосний схід (з усіх сільських і волосних функціонерів та по 1 представнику від кожних 10 дворів і від кожного малолюдного селища)	Волосні сходи: 1) загальний схід мешканців волості; 2) схід їх представників (волосний старшина та його помічники), обраних у рівній кількості від землевласників та орендарів, з одного боку, та від батраків місцевого й інорегіонального походження, з іншого
Очільник		Волосний старшина (обирався сходом, затверджувався мирським посередником, присягав на вірність служби, царю та «всьому законному начальству»)	Волосний старшина з помічниками (обиралися сходом всіх мешканців волості)
Виконавча установа		Волосне правління (волосний старшина, його помічник, сільські старости, збирачі податків, волосні засідателі; формувався сходом, ніким не затверджувався, крім кандидатури волосного старшини)	Не було
Судова установа		Волосний суд (4–12 суддів; формувався волосним сходом)	Волосна судова установа (відповідно до місцевих традицій кожної губернії)
Сільська громада	СІЛЬСЬКИЙ РІВЕНЬ	Мешканці одного багатолюдного селища чи територіального об'єднання кількох малолюдних селищ, що межували між собою	Не було
Сільська представницька станова		Сільський схід з усіх домогосподарів сільської громади	Не було
Очільник		Сільський староста (обирався сходом, підпорядковувався волосному старшині)	Не було